

MƏHBUB MUJDE CU
BDU-nun Humanitar fakültələri üzrə
fəlsəfə kafedrasının qiyabi aspirantı
 E-mail: mahbub.1350@yahoo.com

«FARABİNİN VARLIQ HAQQINDA TƏLİMLƏRİ»

Açar sözlər: Fərabî, siyasi baxışlar, ictimai baxışlar, fəlsəfi baxışlar.

Ключевые слова: Фараби, политические взгляды, общественные взгляды, философические взгляды.

Key words: Farabi, political looks, social looks, philosophical looks.

İlk öncə İslam dünyasının ən dahi alimi-filosoflarından biri olan Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzlağ əl-Farabi və ya Əbu Nəsr əl-Fərabî (bəzi mənbələrdə isə Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah əl-Farabi) (təxminən 870-950-ci illərdə yaşaməsi güman olunur) barədə qısa məlumat vermək istədik. Qeyd etmək lazımdır ki, o, elmdə Aristoteldən sonra «İkinci müəllim» adını qazanmışdır.

Uşaq yaşlarında Bağdad şəhərinə gəlmiş və burada dövrünün bütün elmlərinə və bir necə dilə kamil şəkildə yiyələnmişdir. Farabi qiyaziyyat, fəlsəfə, tibb və musiqi elmlərinə misilsiz töhfələr bəxş etmiş, Aristotelin əsərlərinə yazdığı şərhələrlə məşhurlaşmışdır. Farabi İslam dünyasını Yunan fəlsəfəsi ilə tanış etmiş ilk alimlərdən olmuşdur. Farabi məntiqi «təxəyyül» və «sübut» olmaqlar iki kateqoriyaya ayırmışdır.

Ən məşhur əsəri isə çox güman ki, Əl-Mədinə əl-Fədilə (Əxlaq şəhəri) əsəridir. Bu əsərində «İdeal dövlət» konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Farabi həmçinin fizikada boşluqların varlığı və onların təbiəti haqqında fikir söyləmiş ilk tədqiqatçılardan biri hesab olunur.

Farabinin əsərləri bir necə əsr müddətində dünya elm və fəlsəfəsinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş, Şərqdə, sonralar isə Qərbdə bir necə yüzilliklər ərzində stolüstü dərslik kitabları olmuşdur (Füsus əl-Hikam). Dövrümüzə qədər 117 kitabı gəlib çıxmışdır ki, bunlardan 43-ü məntiq, 11-i metafizika, 7-si əxlaq, 7-si siyasi elmlər, 17-si musiqi, tibb və sosiologiya aiddir. 11 əsərə isə şərh yazmışdır. Aristoteldən sonra bütün dövrlərin və xalqların Ən böyük filosofu sayılır. Farabi Şərqin İbn Sina və İbn Rüşd kimi dühalarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Farabi 950-ci ildə Hələb şəhərində vəfat etmişdir.

Farabinin düşüncə və baxışları dünya səviyyəsində tanınır. Onun fəlsəfi sistemi elə bir nüfuza malikdir ki, Renken Makdonald farabini fəlsəfə, elm filologiya və musiqi kimi elmlərdə Aristoteli lə eyni səviyyədə görür. Xristian skulasitminə daxil olan Böyük Albert və Qern Tomas müəyyən bir həddə fəlsəfə sisteminin yaradılmasında Farabiyə borcludurlar.

Makdonald belə yazır ki, müasir filosoflar Farabiyə inanırlar. Dində fəlsəfə kimi reallıqdır. Fəlsəfə və din bir-birilə uyğunluq təşkil edir. Farabi elm və fəlsəfə, təbii və riyazi elmlərin rəsonal vasitəçiliyi ilə tərəkəkkürün fəlsəfəni dərək etməyə hazır olduğunu vurğulayırdı. O, hikmətsevərlərə elmlərin və məntiqin qavranılmasına səy göstərmələrini tövsiyə edirdi. (1, s.2)

Farabinin düşüncələrinin əsas məqamlarını aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmək olar:

1-Antologiya. 2-Metafizika və ilahiyyat. 3-Kosmologiya. 4-Əqli psixologiya. 5-Məntiq. 6-Dilşünaslıq. 7-Siyasi fəlsəfə. (2, s.88,90)

Farabi, antoloji mövzularda müxtəlif anlayışlara və fikirlərə toxunmuşdur. Belə ki, onun düşüncələrinə görə həqiqi varlıq sadədir və ona tərifi yoxdur, varlıq vacib və mümkün olandır. O, qüvvə, maddə və surət barədə fikirlər söyləmişdir. Farabi metafizika ilahiyyatında fəlsəfədə əsas məsələ sayılan həqiqətin tanınmasına toxunur və onun yaxınlığını ortaya qoyur (3, s.639). Reallıqlardan başlayır, daha sonra prinsipləri araşdırır. Sonda isə onun nəticələrini əldə edir. Kosmologiyada Allahı, dünyanı və yaranmanı gündəmə gətirir. Bu barədə Platonun yeni fəlsəfəsinə qalib gəlir. Farabinin psixologiyaya dair baxışlarına görə insan ruh və cismdən ibarətdir. Cism məhdud və

bölünəndir. Lakin ruh bu xüsusiyyətlərə malik deyil. Bir çox mərhələlərdən sonra yaranmış hissini dünyadan son ayrılığına məxsusdur. Hər şey və əxlaq ruhun mənəviyyat işinin nəticəsidir. Farabiyə görə məntiq anlayışlar və qaydalardan ibarətdir. Dilşünaslıq iki aspektdən - onun istifadəsi və ona hakim olan prinsiplər, araşdırılır.

Farabi «ilk səbəb»i (illət əl-ulə) qəbul edərək həm də göstərir ki, dünya maddidir, əzəli və əbədidir. Farabidə ilk səbəb Allah, yaradan, xaliq və s. kimi götürülmür. Farabiyə görə maddi aləm cisimlərdən, cisimlər maddə və formadan ibarət olmuşdur. Farabi bölünməz hissəciyin mövcudluğunu qəbul etməmiş, cismnin bölünməsinə sonzusu hesab etmişdir. O, göstərmişdir ki, ancaq düşüncəmizdə onun bölünməsinə dərk edə bilərik. Farabi varlığın ilk səbəbini rədd etmir və onu tamamilə başqa cür müəyyənləşdirir.

Farabinin baxışlarına görə fəlsəfə ruhun və ya intellektin elmi xarakteridir və düşüncə və nəzəri kamilliyə çatmaq üçündür. Lakin o belə bir xəbərdarlıq verir ki, nəzəri düşüncəyə sahib olma həqiqi filosofun simasının yalnız yarımçıq hissəsidir. Filosof elə bir zaman ali səviyyəyə çatır ki, malik olduğu fəlsəfi biliklərlə vətəndaşların savad səviyyəsini yüksəltmiş və cəmiyyət kütlələrinin səadətə qovuşmalarına yardım etmiş olsun. (4, s.100)

Farabi, şərq dünyasında maarifləndirici və istiqamətləndirici amil kimi ziyalı təbəqə və cəmiyyətin düşüncə sahiblərini nəzəri baxımdan biri-birinə bağlayan və öz yaşadığı əsir də dövrdən əvvəl olan və inqilabi mahiyyət daşıyan «fəzilətli utopiyaya» nail olmağı şərh edən ilk filosof olmuşdur. (5, s.528)

Farabi fəlsəfəsində dünya iki hissəyə- «Aydan yuxarı» və «Aydan aşağı», bölünür. O, «Siyasətül-mədinə» kitabında varlığı və aləmin mərhələlərini 6 təbəqəyə bölmüşdür ki, bunlardan 3-ü aydan yuxarı 3-ü isə aydan aşağıda yerləşir:

Aydan yuxarı təbəqə:

- A) Birinci təbəqədə birinci səbəb
- B) İkinci təbəqədə saniyələrin səbəbləri
- C) Üçüncü təbəqədə fəal intellekt

Aydan aşağıda olan təbəqələr:

- A) Dördüncü təbəqədə nəfs
- B) Beşinci təbəqədə surət
- C) Altıncı təbəqədə maddə

Farabinin fəlsəfə sistemində bütün varlıqlar birinci varlığın faydasından və ya pərvərdigarın zatından yaranmışdır (6, s.65,80). Vücud maddənin başlanğıcıdır və boşluqdur. Siması yoxdur. Bütün şeylərdən fərqlidir. Ona oxşar və ya onun rütbəsində olan digər biri yoxdur. Bəs belə çıxır ki, fitrət vahiddir, onun şəriki və ziddi yoxdur. Onun vəhdəti eynilə zəti kimidir. Aləm, hikmət və haqq vəhydir. Onun əzamət və cəlaləti zəti içindədir. Bütün canlılar və varlıqlar ondan yaranmış və hər bir varlıq təbəqəsinə əsasən onun varlığından bəhrələnmişdir. Varlıq üçün ilk növbədə elə bir adlar layiqli sayılır ki, aləmlərin varlıqları, eləcə də onların ən yaxşılarının arasında kamillik və biliklərə dəlalət etmiş olsun. Bütün varlıqlar mücərrəd və maddi olaraq ilk mənbədən yaranmışdır. Bu baxımdan da Allah, varlıq aləmində xeyirin mənşəyi olan zəti, anladır (7, s. 214). Belə çıxır ki, bu anlama varlıq aləminin yaranma səbəbidir. Birinci səbəb vahid olan həman səbəbdir. Vahiddən isə özündən başqa bir şey xaric olmur. Birinci varlıqdan təcəssüm olunmayan ikinci varlıq meydana gəlir. Bu varlıq maddədə yer almır. O, özünün və birinci varlığın zəti anladır və birinci zətdən malik olduğu anlama sayəsində üçüncü varlığın yaranması zərurəti meydana gəlir. Bu üçüncü varlıqda təcəssüm olunmur və maddədə yer almır. Bəlkə zəkanın öz cəvheridir. O, da həm özünün, həm də birinci varlığın zəti anladır. Öz zəti anlayan sonra Saturn plantə meydana gəlir. Birinci zətdən malik olduğu zəka vasitəsilə beşinci varlığın yaranması zəruri olur. Beşinci varlıq sayəsində Yupiter planetinin yaranmasına zərurət yaranır. Bundan sonra altıncı varlığın yaranması lazım gəlir və Mars planetinin yaranması zərurəti meydana gəlir. Daha sonra doqquzuncu varlıq və onun vasitəsilə Merkuri meydana gəlir. Daha sonra doqquzuncu varlıq və onun vasitəsilə Merkuri planetinin yaranması zərurəti

meydana gəlir. Daha sonra onuncu varlıq və onun vasitəsilə Ay planetinin yaranması lazım gəlir. Bundan sonra onbirinci varlıq yaranmasına zərurət yaranır. Bu varlıqdan maddədə yer almır. Bütün bu varlıqların cövhəri sayılır. Onlar təbii xarakterlərinə görə dairəvi hərəkət edirlər.

Daima birinci səbəbi düşünən aktiv ağıl intensiv sürətdə aydan aşağı varlıqlar barədə fikirləşir. Yer kürəsində yaşayan varlıqlar nəhayət dərəcədə naqisdirilər və ehtiyacları olduğu cövhər əvvəldən onlar bəxş edilməmiş və potensial olaraq onlara verilmişdir. Çünki o, birinci maddəni ehtiva edir və buna görə də forma almaq və cövhər potensialının hərəkətvericiyə çevrilməsi üçün səy göstərməkdədir. Başqa sözlə desək, onlar əvvəlcə cövhərdə, sonra isə uzaqlaşmada kamilləşmə dərəcəsinə yetihirlər. Bu da, həmin varlıqların təbiətindən irəli gəlir.

Bu məxluqlardan bəziləri təbii, başqa sözlə cansız, digərləri iradəyə, bəziləri isə təbiətə və iradəyə əsaslananlardan ibarət qruppa bölünürlər. Təbii cisimlər aşağıdakılardan ibarətdir: alov, hava, su, torpaq, və onların digər halları olan buxar, şölə, daş və detalları kimi mineral maddələr, bitkilər, zəkali və qeyri zəkali heyvanlar kimi ünsürlərdən ibarət maddələr. Bunların hər iki şeydən təşkil olunur. Biri maddə digəri isə sima və həyat. Maddənin mövcudluğu sima üçündür. Əgər sima mövcud olmazsa maddədə olmaz.

Platonun dövründən indiyə qədər mütəfəkkirlər öz yaşadıkları dövrün cəmiyyət quruluşlarında mövcud olan qüsurlar, eyblər və çatışmamazlıqları üzə çıxarmaq və ya bəşəriyyətə təsir göstərmək məqsədilə seçdikləri yollardan biri, bəyənilən kamil cəmiyyət və hakimiyyət quruluşu barədə layihələr irəli sürülməsindən ibarətdir. İrəli sürülən bütün bu layihələr xəyali və real görünməsədə də insanların ən azı daha yaxşı, daha insani və daha ədalətli bir hakimiyyət quruluşuna malik dünya düzəminin qurulması barədə arzularının dəyişkənliyindən xəbər verir. (8, s. 70-90)

Aristotel və Platonun nəzəriyyələrindən faydalanan və bu iki dahi filosofun nəzəriyyələrini uyğunlaşdırmaq istiqamətində səy göstərən Farabi, sivil hikmətə nail olmaq işində oxşar davrandı. Lakin, Platon siyasi mövzularda Farabi tərəfindən daha çox diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Farabi də Aristotel kimi belə hesab edirdi ki, insanın yaranışı elə bir formada ki, bəşər övladı kamilliyin ən ali mərtəbəsinə çatmaq üçün bəzi işlərin və tədbirlərin görülməsinə ehtiyac duyur ki, bunun üçün də fərdi səylər kifayət etmir. Buna görə də hər bir insan öz təbii fitrəti və zatından irəli gələn kamilliyə çatmaq üçün insan kütlələrindən təşkil olunan icmaya ehtiyac duyur. Hər bir insan onunla cinsdən olan varlıqların əhatəsində yaşamaq istəyir. İnsanların bir-birinə olan ehtiyacı cəmiyyətin yaranma amillərindədir. Bununla da insanlar biri-birinə yardım edərək səadət və kamilliyə çatmaq yolunda səy göstərirlər. Bəs belə çıxır ki, icmanın əsas məqsədi dünyada və axirətdə səadətə çatmaqdan ibarətdir. Farabi cəmiyyətin və onun təbəqələrinin formalaşması səbəblərini şərh etdikdən və məqsədlərə görə cəmiyyətin növünü müəyyənləşdirdikdən sonra öz təsəvvüründəki fəziləti utopiya və onun detallarını bir misal ilə izah etmək istəmişdir (9, s. 148,155). O, fəzilətli utopiyayı kamil və sağlam bir bədənə oxşadaraq belə hesab edirdi ki, bir sağlam bədəndə bütün üzvlər öz fəaliyyətini və işini müəyyən olunmuş metodlarla həyata keçirir. Bu üzvlər bədənə qorunub saxlanması istiqamətində biri-birilə bir növ əməkdaşlıq edirlər. Fəzilətli utopiya da elə bir şəhərdir ki, orada yaşayan bütün insanlar əlaqələnmiş və həmrəy formada öz məqsədlərinə çatmaq istiqamətində səy göstərirlər. Bədən üzvləri arasında üreyn digər orqanlarla müqayisədə daşdığı vəzifə baxımından daha əhəmiyyətli və üstün rola malik olmaqla bütün üzvlərin başından olduğu, eləcə də bütün üzvlərin ondan sonrakı mərtəbədə yerləşərək üreklə əlaqədə olaraq öz vəzifələrini həyata keçirdikləri kimi, fəzilətli utopiyada gedən proseslər də buna oxşar formada cərəyan edir. Başqa sözlə orada yaşayanlar malik olduqları müxtəlif fitrətlər və daşdıqları vəzifələr baxımından fərqlənirlər. Utopiyada da digərlərinə hakimlik edənlər var. Elələri də vardır ki, onlar tutduqları fəzifə və mövqeyə utopiyanın sakinləri də bir-birilə sıx əlaqədədirlər və bağlıdırlar. Onlardan bəziləri öndə gedir, bəziləri isə sonrakı vəzifləri tuturlar. Bunu insanın nəfəsi barədə demək olar. Bədənlə şəhərin fərqi bundan ibarətdir ki, bədən üzvləri öz-özlüyündə təbiidir və həyata keçirdikləri vəzifələrdə təbiidir. Lakin, fəzilətli utopiyanın sakinləri özləri təbii olsalar da onların iş metodları və vasitələri ixtiyaridir. Məhz bu ixtiyar və vasitələr insan cəmiyyətini xas bir istiqamətə yəni səadət və bədbəxtliyə doğru aparır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.R.Walzer. Al-farabi on the Perfect State^ Abu Nasr al Farabi Mabadi' Ara' Ahl Al-Madina Al-Fadila, ["Ara"], a rivised text with introd., tr., and Comm., (Oxford: Clarendon Prss, 1985).
- 2.Farabinin fəzilətli utopiya barədə baxışları. D.r. Səyid Cəfər Cəccadi. Çap və Nəşiryyat Təşkilatı. Hicri şəmsi təqvimilə 1379.
- 3.İbrahim Mədkur Farabi: İslamda fəlsəfə tarixi. Müəllif M.M.Şərif. Tərcüməçi: Əli Məhəmməd Kardan, I cild, (Tehran: Daneşqahi nəşriyyat mərkəzi 1362).
- 4.İbn Xəlkan "Vəfiyyatül-əyan"
- 5.Farabi mədəniyyət filosofudur. Rza Davəri. Saqi Nəşiryyatı. Tehran, 1374.
- 6."Siyasətülmədinə" kitabı. Əbunasir Farabi. Tərcümə edən Həsən Məlikşahi. Soruş Nəşiryyatı. Tehran. H.ş. 1376.
- 7.Hnari Korben İslam fəlsəfəsi tarixi. Tərcüməçi Əsədulla Mübəşşiri (Tehran, Əmr-Kəbir nəşriyyatı 1361).
- 8.Farabinin siyasi fəlsəfəsi. Möhsüm Mühacirniya. Qumm. H.ş. 1386
- 9.M.Mahdi. "Alfarabi"s Imperfect State: Journal of American Oriental Society, Vol.110, No.4, 1990.

МАХБУБ МУЖДЕДЖУ
E-mail: mahbub.1350@yahoo.com

ОБУЧЕНИЕ ФАРАБИ О СУЩЕСТВОВАНИИ.

Один из самых выдающихся философов Исламского мира Абу Няср аль-Фараби стоит на недостижимой вершине Восточной науки среднего века. Фараби так же является одним из первых исследователей, сказавший мысль о существовании и происхождении вакуума в физике. Произведения Фараби в течении нескольких веков определяли направление в области мировой науки и развития философии, а затем являлись настольными учебниками в течении нескольких сотен лет на Востоке и на Западе. Фараби касался разных понятий о мнений в аналогичных темах и тем самым являлся главным связующим звеном между Грецией, Востоком и Европой.

MAHBUB MOJDECU
E-mail: mahbub.1350@yahoo.com

FARABYS TEACHING OF EXISTENCE

One of the most eminent philosophers of the Islamic world Nyasr Abu al-Farabi is an unattainable at the top of the Eastern science of the Middle Ages. Farabi also is one of the first researchers, who Said the idea of the existence and origin of the vacuum in physics. The world of Farabi for several centuries determined the direction of world development of the science and philosophy, and then is a desktop with textbooks within a few hundred years in the East and West. Farabi dealt with different concepts and views in the analrg topics, and thus served as the link between Greece, East Europe.

Rəyçi: professor F.Q. İsmayilov, t.e.d. A.S. İsgəndərov
BDU-nun Humanitar fakültələr üzrə fəlsəfə kafedrasının 23 yanvar 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №8)